

„A részvételnek csak akkor van értelme, ha nem manipulatív, és megvan a szabad döntés lehetősége”

Beszélgetés Sólyom László
volt köztársasági elnökkel, akadémikussal

Sólyom László jogász, 1942-ben született Pécsen. Az Alkotmánybíróság első elnöke volt 1990 és 1998 között. 2005-től 2010-ig a Magyar Köztársaság elnöke. 2001 óta a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 2013 óta rendes tagja. Az elmúlt évtizedek során több egyetemen is oktatott itthon, illetve Németországban. A polgári jog és az alkotmányjog elismert szakértője. A környezetvédelem, az ökológiai fenntarthatóság iránti elkötelezettsége mind szakmai, mind közéleti tevékenységében erőteljesen megjelenik.

Kovács: Honnan származik és milyen gyökerekből táplálkozik személyes ökológiai érzékenysége?

Sólyom László: A Kovászban megjelent korábbi interjúmban többen említették, hogy gyerekkorukban mentek kirándulni a szülőkkel, és hogy ennek milyen nagy hatása volt. Mi ezt pont fordítva csináltuk. A gyerekeket és az unokákat vittük mindig is. Kisgyerekes szülőként a kelenföldi lakótelepen laktunk, ami egyúttal azt is jelentette, hogy minden szombaton és vasárnap az ember valósággal menekült. Két gyerekünk volt, és még három unokatestvér is csatlakozott hozzájuk. Öt gyerekkel, és sokszor még ismerősök gyerekeivel is, kimentünk valahova. Ez számunkra is sok felfedezést hozott. 1975-ben felvitte az Isten a dolgomat, s lett egy kombi Trabantunk, és hátul, a kombi részben is ültek gyerekek, teljesen szabálytalanul. Mentünk a Pilisbe vagy csak a dombvidékre. Zsámbék után voltak olyan helyek, mint a „szamaras rét”, ahová egy szamár volt kikötve. Ez tehát az őskor. Voltak aztán komoly kirándulások is, a Szesztay családdal, ahol a feleség krakkói lengyel és nagy „Tátrás” volt. Szesztay András szociológus egyébként a legelsőik között volt, aki a környezetvédelem elvi kérdéseiről itthon publikált. A Liptói havasokba mentünk, ahol – a Magas-Tátrával ellentétben – nem vonulnak az úton a turisták, mint a hangyák. Ez egy névtelen hely, majdnem olyan magas is, és nagyon szép. Oda rendszeresen jártunk nyaranta. Aztán később a gyerekek helyébe az unokák léptek, s egyre több unokával, a végén már 4-5 szobát foglaltunk le, egy egész emeletet a mátraházi akadémiai üdülőben. Egészen kiskoruktól a hátunkon vittük őket, aztán később lehagytak minket. Ez a mai napig így van. Ma már persze két turnus van. Külön kell vinni a nagyokat és külön a kicsiket, mert más-más

igényeik vannak, illetve a nagyok csak akkor jönnek, ha a barátaitat is hozhatják, mert a nagyszülőkkel már ciki. Gyakran teljesen külön mennek kirándulni, s néha megengedik, hogy hallgassuk, miről beszélnek, vagy este benézhetünk hozzájuk. Ez a kirándulós vonal tehát megvan.

Kovács: És a saját gyerekkorában nem volt ilyen élménye?

SL: Gyerekkoromban is mentünk kirándulni, apám vitt minket a Mecsekbe, ami szintén már-már szertartásos volt. Értett a gyógynövényekhez. Otthon nagy fehér vászonzacskókban lógtak a saját teakeverékek; mindig azt ittuk. Az „orosz tea” kivételes alkalom volt. Fontos volt még az otthoni könyvtár is, ahol sok vadász- és más, a természetről szóló könyv volt. Pécssett a nagymamámnál laktunk, aki erdészlány volt, s a vadászkönyveken kívül a Nimród vadászlapok bekötött évfolyamait is őrizte. Olyan érdekességekre emlékszem, mint az országos agyaggalamblovó verseny, a füst nélküli lőpor és egyéb hirdetések. De sokat mesélt gyerekkoráról is, amit egy erdészházban töltött. Elsős-másodikos koromban rengeteget olvastam olyan történeteket, amikben „kotorék” meg efféle vadász kifejezésekkel találkoztam. Annak idején lehetett kapni légpuskát, volt is a pécsi Kossuth Lajos utca – a fő utca – vadászboltjának a kirakatában egy ilyen, 272 forint volt az ára.

Kovács: Az akkor komoly összeg volt.

SL: Elég drága volt, mondta is az apám, hogy ha kitűnő leszek, akkor hetedik-nyolcadikban kapok egy légpuskát. Kitűnő lettem. Leszámolta a 272 forintot – és én megvettem az antikváriumban a Ráth Mór-féle Arany János nyolc kötetét. De ez a sok vadászkönyv – a Fekete, a Kittenberger, a Széchenyi – még a stílusukban is annyira hatottak rám, hogy fogalmazásórákon ezeket másoltam. Ez tehát a természetszeretetem forrásvidéke, ami aztán tudatosult és letisztult a pécsi Széchenyi István Gimnáziumban, biológiatanárunknak és szakkörének köszönhetően. A biológiatanárommal, Horváth Olivérrel egészen a haláláig kapcsolatban álltunk, majdnem száz évet élt, és követte tanítványai sorsát. Horváth Olivér ciszter botanikus volt, aki már 1956-ban kandidátus lett, s járt külföldi konferenciákra; élménybeszámolóit az osztály szájátva hallgatta. A pusztafüves lejtőknek volt a nagy szakértője. Minket minden szerdán biológia szakkörként vitt a Mecsekbe kirándulni. Tudtuk, mi hol van, és ismertük a latin neveket is. Például mi tudtuk, hogy hol nyílik legkorábban az illatos hunyor. Január végén érdemes volt megnézni egy bizonyos hajlatot, ott van-e a *Helleborus odorus*. Ezek az élmények azóta is összetartják ezt a gimnáziumi osztályt. Ám a téma „szakmai”, környezetvédő

része későn jött, amikor feladatként kaptam az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében.

Kovász: Erről mesélne nekünk bővebben is?

SL: Láng Istvánék készítettek a hetvenes években környezeti témájú munkákat, és kiadták a Jogtudományi Intézetnek, hogy a jogi vonatkozásokról kötetet kell készíteni. Az az igazság, hogy nem éreztem át ennek az igazi súlyát, hanem technikai feladatként fogtam föl. A kártérítésről volt szó ugyanis, lassú, hosszú folyamatok végén fölgyülemlő károkról, az okozatosság bizonyíthatóságáról, biztosítási ügyekről stb. Külföldi pereket és jogszabályokat olvasva nem a természet képe jelenik meg az ember előtt – holott Németországban utazva mindenütt láttam az autóutak mentén az erdőpusztulást, ami azoknak az éveknek populáris témája volt. A nagydoktori előtt, az intézeti etikett szerint kötelező „közbülső könyv” témája is ez maradt. De ott szintén egy technikai kérdést állítottam előtérbe: hogyan lehetne Magyarországon is bevezetni a közérdekű perlés jogát, a környezet érdekében indított populáris akciót. Ennek az akkori politikai helyzetben, a nyolcvanas évek elején külön súlya volt. Mondhatnám, a könyv a változások előfutára volt.

Kovász: Ez könyvként 1980-ban jelent meg, „Környezetvédelem és polgári jog” címmel, nem?

SL: Igen, a 80-as évek elején, de közben már elkezdtem a személyiségi jogi könyvemet is, ami szintén nem zöld, hanem az emberi méltóságról és a tulajdon jelentőségéről szól, hogy tudniillik jogilag miként lehet megfogni a személy fogalmát. Mind a két könyv a későbbi politikai vagy közéleti utamat készítette elő – bár ezt akkor nem tudtam. Az azonban érdekes, hogy ahogy a nyolcvanas évek történelmében a környezetvédelem és a politikai változás szorosan összefonódott – vajon melyik hordozta melyiket? –, engem is a politika vitt ismét közelebb a konkrét természetvédelemhez. A Duna Kör keresett meg, mert olvasták a könyvem, és kellett egy jogász. A Duna Kör nem tudták bejegyeztetni egyesületként, így kellett valaki, aki szakszerűen próbálkozik. A Duna ügyéhez örömmel csatlakoztam. Ez szép és veszélyes játék volt, nagy téttel. Ugyanakkor nekem már magas sarzsijaim voltak, ami időnként jó védőpajzsnak bizonyult: Sólyom László vagyok, egyetemi tanár az ELTE-ről. Például amikor a Duna Kör megkapta az alternatív Nobel-díjat, Vargha János és Vásárhelyi Judit nem kaptak útlevelet, s csak amikor már „átadták” a díjat, akkor mehetett ki Judit. Egyszersmind deviza-bűncselekménnyel is kezdtek fenyegetni. Akkor bementem azzal, hogy egyrészt nincs alanya a bűncselekménynek, a Duna Kör nem létezik, hiszen nem engedték bejegyezni, nem jogi személy, hanem baráti társaság;

másrészt nem is vettük át a díjat, a pénz ott van kint a bizottságnál. Az ember bement, s akkor még volt tekintélye az egyetemi tanárnak egy ilyen minisztériumi szobában. Elmondhattam, hogy kérem szépen, ez nem úgy van.

Kovács: A mozgalmárság és az egyetemi lét tehát összefonódott?

SL: Egyetemi tanárként az ELTE-n délután 5-kor, 6-kor, amikor már csönd volt, tettem le a szórólapokat és a szamizdat Duna Kör Híreit az ablakmélyedésekbe, a folyosói padokra. Máskor meg az utcán szónokoltam a gyülekezési jogról a piros svájcisapkámban. Örülök ennek a mozgalmi korszaknak; sokat megéltünk „célszemélyként”, sok kitűnő embert ismertem meg. Talán tudtam segíteni is. Hiszen végül is nem épült meg a gát Nagymarosnál! Az ilyen *one issue* tiltakozások is ablakot nyitnak a tágan értett „természetvédelemre” vagy „környezetvédelemre”. De mélyebb ismeretekre csak később tettem szert; alapkönyveket a fenntarthatóságról és az ökológiáról jóval ezután olvastam. Az ökológia mint tudomány azért messze esik a természetfilmekről, meg a National Geographictól. Itt a rendszer-szerűség, a rendszer rendkívüli érzékenységre ragadott meg. S egyre inkább az, hogy ebben mi, emberek mellékszereplők vagyunk. Anynyiban persze főszereplők lettünk, hogy nagy sebességgel és erőszakosan beleavatkoztunk a rendszerbe. Viszont a rendszer nagyon jól megvan nélkülünk, és meg is lesz. Valójában tehát nem is az örökké változó ökológiai rendszerről, hanem saját magunkról beszélünk, arról, hogy féltjük a világunkat, s nem magát a világot. Persze, végül is magunkért is felelősek vagyunk, nemcsak a bolygóért. Nem állom meg, hogy ne utaljak Ferenc pápára, aki számára a természet nyilvánvalóan nem kiüresedett, ember nélküli, hanem éppen a felelős és oltalmazó attitűdöt állítja elénk, Szent Ferencre hivatkozva. Mint írja, a hit nagyobb tiszteletet ébreszt bennünk a természet iránt; segít megtalálni olyan fejlődési modelleket, amelyek nem a haszonra és hasznosságra épülnek, hanem ajándéknak tekintik a teremtett világot, amelynek valamennyien adósai vagyunk (*Lumen fidei*, #55). Ez a téma társadalmi része, ami persze nem lehet független a természettől, természeti és társadalmi fenntarthatóság egysége ma már közhely.

Kovács: Hogy változott meg a környezetvédelemhez kapcsolódó ténykedése a rendszerváltozás nyomán?

SL: A természetvédelemmel kapcsolatos jogi előtanulmányok váratlan virágot hoztak a rendszerváltozáskor. A környezetvédelmi populáris akcióból lett az alkotmánybírósági populáris akció, vagyis hogy bárki, közvetlen személyes jogsérelem nélkül is megtámadhatja

az alkotmányellenes jogszabályokat. A környezetvédelmi mozgalmi szál szintén folytatódott. Az Alkotmánybíróság után a Védegyletben tevékenykedtem, és ők „jelöltek” köztársasági elnöknek. Ott azután szintén próbálkoztam a „zöld elnökök” mozgalomával.

Kovász: A köztársasági elnöki szerepet miért vállalta el?

SL: Véletlenül lettem köztársasági elnök; mint ahogy szinte az összes sorsfordulóm véletlen volt. De nem hiszek abban, hogy a véletlen vak. Végső soron mindennek oka van. A véletlent is ki kell érdemelni. Például nem akartam jogász lenni. Már a tudomány választása is távolodás volt az igazi, gyakorlati jogászi pályától. De lelkiismeretesen és szorgalmasan dolgoztam, állandó készenlétben arra, hogy mikor jön egy hang, egy hívás, amikor értelmesen válthatok. Ilyen volt a rendszerváltozás, amikor értelme lett az addigi kemény munkának; meg kellett csinálni az alkotmánybíróságot és építeni a jogállamot. A köztársasági elnökség is valami hasonló volt.

Kovász: Ha jól értjük, akkor nem is volt elnöki ambíciója, csak...

SL: Ugyan már, ambíció! A köztársasági elnökséget Lányi András meg Schiffer András találták ki, mint egy nagy „tandrámát” a civil mozgalmak erejének demonstrálására. A Védegylet tagja voltam, ami egyfajta visszakanyarodás volt az ősi, mozgalmi időkhöz. Itt ismét jogászi feladatom volt: a jövő nemzedékek biztosa intézményének kidolgozása. Volt már ilyen „szószóló” Máltán, ami köztudott volt. Itthoni verzióként készítettem egy törvénytervezetet indokolással, és előadtuk ezt egy konferencián, az Akadémián. Tehát ismét benn voltam a civil közéletben. Adtak karácsonykor két hét gondolkodási időt, mert január közepén be kellett jelenteni. Belementem a *Lehrstückbe*. Akkoriban az volt a tét, hogy alkotmánybíróként mégiscsak létrehoztam valamit, ami éppen hanyatlóban volt, és azt a szellemet képviselni kellene. A zöld és az alkotmányos értékek képviselőjére pedig mindig nagy szükség volna.

Kovász: Ebből fakadt a zöldelnökök hálózatának az ötlete?

SL: Ahogy elnök lettem, meg kellett határozni a súlypontokat. Egyrészt ez a „zöltség” adódott, hiszen a Védegylet jelölt; a másik szintén az életútból következett, az alkotmányosság; s ehhez harmadikként társult a nemzet egysége. A határon túli magyarság fogalmát szerettem volna korszerűbbé tenni, hogy az ne nosztalgikus érzelmekre alapuljon, hanem a mostani valós helyzetet tükrözze. Azóta is hangoztatom, hogy száz év alatt többközpontú lett a magyarság. Ismerjük el saját útjukat és működünk együtt. S ehhez kellene egy a szomszéd országok és népek ismeretén alapuló nemzetstratégia

is. A zöldelnökök hálózata nagyon jól hangzott. Nyilván, ha már zöldelnökök, akkor meg kell kérdezni a többi elnököt is. Rendkívül aktív voltam a külpolitikában. Sokat utaztam, és a látogatások egyik pontja volt a környezetvédelem. Ezt már tudták a vendéglátó országok nagykövetei, előre leadták, hogy erről kell beszélni, udvariasan előhozni például, hogy az elnök urat úgy választották meg, hogy környezetvédelmi múltja van stb. Az ENSZ-ben rögtön megválasztásom után azzal léptem fel, hogy kellene egy szakosított környezetvédelmi szerv. A zöldelnökök tervét is mindenütt előhoztam, amit jóindulatú bólogatás kísért. Akik tényleg továbbléptek volna, az néhány dél-amerikai ország. Itt valóban újszerű tervekkel álltak elő – lásd az olajbányászat leállítását, ha megkapják az olaj árát. A nagy elvi egyetértésen túl azonban más nem történt. Jelentkeztek nagyköveteiken keresztül nem éppen demokratikus országok is, ha szabad így fogalmazni. Elmondtam mindezt a csendes-óceáni világban, Malajziában és Vietnamban is, de amikor arról lett volna szó, hogy jöjjenek ide a World Science Fórumra egy zöldelnök panelra, akkor az utolsó percben lemondták. Itthon, szűk körben, mindössze három szomszédos elnök részvételével nagyon vérszegény volt a zöldelnökök bemutatkozása. Megvolt a panel, az elnökök elmondták a beszédüket, volt sajtótájékoztató – aztán elmentünk a vadsparkba ebédelni. Azt hiszem a szélesebb részvételhez apparátust kellett volna felállítani, állandó tervekkel, levelekkel bombázni a (potenciális) résztvevőket stb.

Kovács: Az Európai Unió viszont köztudottan az élen jár zöld ügyekben...

SL: A három elnök Barrosónak levelet írt Brüsszelbe a génmódosított termékek ügyében. Ebben a témában tényleg sikerült is elérnünk valamit. Gyötörtem a szomszédos elnököket, de nem volt könnyű: például Basescu mezőgazdasági minisztere épp akkor járt az Egyesült Államokban, mert egy cég meghívta tanulmányozni a génmódosított kukoricát. Hát így megutaztatni egy minisztert, ez azért mégiscsak szegény ezen a szinten. De nem sikerült a Rába habzásának ügyében sem előrelépni, és a határ menti szeméttelítő is csak azért nem épült meg végül, mert már nem érte meg. Bár tanulságként elkönnyelhetjük, hogy az időhúzás hasznos lehet. Az atomenergia ügyében tett kísérleteim végképp sikertelenek maradtak, pedig az valóban komoly téma Európában. A portugál elnök meghívta az EU-tagállamokból azokat az elnököket, akik szintén nem rendelkeznek végrehajtó hatalommal, tehát ceremonális elnökök. Keletről, nyugatról, északról, délről, kis és nagy országokból válogatta a meghívottakat, tehát a finntól az olaszig, a magyartól a portugálig, de még

a német, az osztrák, az olasz elnök is ott volt. Az összejövetelk hagyományá váltak, évente egyszer találkozunk valahol egy szép helyen, három napig protokoll nélkül kötetlenül beszélgetünk. Nagy élmény mindegyik alkalom. Az egyik találkozón, Rigában, előhoztam az atomenergia témáját, de teljes kudarc volt. Nem akartak vele foglalkozni. Ugyanezt előhoztam a visegrádi V4-es találkozókön is. Ott volt persze Václav Klaus is, aki mindig nagyon eredeti szeretne lenni, osztogatta a maga szkeptikus könyvét (*Kék bolygó zöld béklyóban*). A V4-es elnökök sem akartak ezzel foglalkozni, lehetetlenség volt bármit is elérni. Bonyolult, nem is értünk hozzá, mondták, és az az igazság, hogy egy átlagos elnök, ha nem készül fel, csakis háritani tud. Itthon annyit tettem, hogy legalább négy alkalommal elmondtam, Paks ügyében nem szabad határozni széleskörű, valós információk közzététele és az azon alapuló társadalmi vita nélkül. A 2009-es országgyűlési határozat azonban teljes információhiányban, hirtelen született meg – amit nyilvánosan bíráltam is a 2014. februári MTA-konferencia bevezetőjében. Hiába beszéltem azonban a kormány hitellességi válságáról, a szó elszállt. Azt viszont elmondhatom, hogy ott voltam Csillebércen, amikor elvitték a kiégett elemeket – ez idevágó tapasztalat.

Kovász: Nekünk nem ismerős ez a történet. Mesélne róla?

SL: Csillebércen van a kis reaktor, többek között ma izotópokat gyártanak a gyógyászatnak. 1950 óta ott helyben tárolták a kiégett elemeket – egy „kútban”, víz alatt. Az Amerikai Egyesült Államoknak van egy programja a világban szerte heverő radioaktív anyagok elszállítására. Ők finanszírozták tehát, hogy a rudak kerüljenek vissza Oroszországba. Csakhogy Ukrajna nem engedélyezte a területén keresztüli szállítást. Végül Szlovénián át vihettük az elemeket az Adriára, ott berakták egy hajóba, és Gibraltárt, majd a brit szigeteket megkerülve Norvégia fölött elszállították – ha jól emlékszem – Murmanszkba, s ott aztán átvették az oroszok. Pálinkás Józseffel, az MTA elnökével elmentünk Csillebércre és láttuk, hogy valóban, ott állva a kút peremén 4-5 méteres facsákllyákkal halásszák ki a rudakat, mint a Vidám Parkban. A kellően árnyékolt csomagok végül a Skoda Művek által gyártott hatalmas tölgyfa hordókba kerültek, amelyek, ha leesik a rakomány, rugalmasak, egy kicsit pattognak, de így megóvják a rudakat a töréstől. Nem tudom, arányaiban mekkora ez a probléma Pakshoz képest, de Csillebércre most, ötven év múlva lehetett elvinni végre azt a hulladékot, és még csak nem is a mi pénzünkéből. A paksi baleset sérült elemei pedig ott vannak az udvaron; mint mondják, száz évre biztonságosan becsomagolva. De a világnak nem lesz vége száz év múlva.

Kovács: A jövő nemzedékek ombudsmanja, melynek koncepcióját Ön dolgozta ki, végső soron generálhatott volna társadalmi vitát az atomenergiáról, nem?

SL: Nagy fájdalom – és ezt többször elmondtam nyilvánosan is –, hogy Fülöp Sándornak, a Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosának a hangja nem hallatszott messzire. Pedig nagyon fontos állásfoglalásokat hozott és tett közzé. Lásd a kormány felszólítását, hogy pótolja a paksi bővítéshez szükséges hatástanulmányokat, gondoskodjon az egész folyamat nyilvánosságáról. Csak az a baj, hogy amikor letelt a kormány válasza számára nyitva álló harminc nap, és nem történt semmi, az ombudsman részéről sem történt semmi. Ő a tárgyalásoknak, a békés egymás közötti elintézésnek volt a híve. Az én ízlésem és elképzelésem szerint viszont ilyenkor naponta rá kellett volna mutatni a kormány mulasztására a televízióban. Hasonlóan fontos volt a Duna „bevízlépcsőzése” elleni állásfoglalása. A sajtó alig vett róla tudomást. Mindenesetre ma és a jövőben is lehet hivatkozni ezekre az ombudsmani dokumentumokra. Nálunk az atomenergia ügyében nem zajlott társadalmi vita. Nem történt semmi. Megszavazzák a parlamentben, az emberek meg beveszik azt, hogy különben nem lesz áram. Kész. Nálunk olyan dolgokból, amelyek Nyugaton az egész társadalmat megmozgató nagy témák voltak, így például az abortuszról, nem volt soha szélesebb vita. Ez a magyar társadalomra jellemző dolog. Németországban például az egyházak is kiálltak az atomenergiával szemben a megújulóakra építő *Energiewende* mellett.

A paksi szerződés megkötése kapcsán elkeserítően igénytelen érvelés hangzik el a kormány részéről, mintha az emberek csak a jövő havi villanyszámláig látnának el. A nyilvános konferenciákon elhangzó kritikáról is – ahol Fülöp Sándor is elmondta figyelmeztető szavait – a sajtó politikai szimpátia szerint, vagyis szelektíven tudósít; ebben az esetben a kormánypárti média elhallgatja a dolgot. A leg-
elemibb összefüggések sem kerülnek be a közbeszédbe, és ez nagy baj. A közvélemény mai állapotában csak egy-egy hatásos szlogen vagy akció tud áttörni. A rezsicsökkentésre épülő hatalmasan megtámogatott választási kampányban a Paks ügyében felsorakoztatott tények és számítások, s főleg, hogy ezen a szinten valóban vitára és érvelésre van szükség, erőtlen marad. A közönség csak jól eltalált hívószavakra reagál. Bár mindig gúnyolódva és ellenségesen hozzák elő, zöld ügyekben túlélte a „bánáti bazsarózsa”, és bár kevésbé, de még emlékeznek a zöld elnökségre is.

Kovász: A zöldelnökség nimbuszát azért a magyar nemzeti parkok módszeres végiglátogatása is éltetheti. Visszatekintve ez is inkább kudarcnak számít?

SL: Valóban, jómagam még mindig inkább voltam zöld, mint a többi elnök, mert legalább tettem lépéseket a témában. Az országjárás elnöki kötelesség. A látogatások szokásos menetrendje – mint a múlt rendszerben is volt – „lemenni” a megyébe, részt venni a közgyűlésen, valamely intézmény meglátogatása. Mondtam, ilyet nem csinálok. Ha már zöldelnök, akkor nemzeti park. A nemzeti parkok a megyéknél nagyobb egységek, tehát kevesebb van belőlük, és ugyanakkor tényleg érdekeltek is ezek a parkok. Főleg az első látogatások nagyon szépen sikerültek. Hajnali 5-től este 11-ig rendelkezésre álltam, hol már korán kimentünk madárlesre, hol éjszaka szarvasbögésre. A szarvas ugyan nem jött, de nagyon szép volt az erdő éjszaka. Kértem, hogy ne kíméljenek, s rengeteget láttam. Visszahallottam, hogy volt olyan kísérő, aki alig bírta a tempót hegyre föl. Ez az én szerencsém, hogy nagyon gyorsan tudok menni. Elnökségem elején a testőröknek külön edzést iktattak be, mert más tornateremben edzeni, és más nagy léptekkel nagy távolságokat megtenni. Turistaként, vagy egyszerű látogatóként ilyen koncentráltan nem lehetett volna ilyen alaposan megismerni a nemzeti parkokat. Magyarországot vénségemre így látni, nagyon nagy öröm volt. Persze voltak találkozók is, minden délben a polgármesterekkel. A környékbeli polgármestereket hívtuk meg, és fogásról fogásra vándoroltam asztalról asztalra, s elmondták panaszait, vagy azt, ahogy ők látták a helyzetet. Mindig volt találkozó a helyi zöldekkel, a biotermelőktől a különböző egyesületekig. Aztán jöttek a nagycsaládosok. Igaz, megvolt mindig a találkozó a megyei vezetőkkel is, ott voltak a fogadáson a közgyűlési elnökök, polgármesterek, főkapitányok, gimnáziumi igazgatók, vállalkozók és színészek, az elit. Nagyon érdekes, hogy az egyes országrészekben mennyire más egy-egy ilyen fogadás, mennyire más a hangulata ezeknek a közösségeknek. Van, ahol hidegek és undokok, van, ahol tényleg szeretetteljesek, van, ahol bezárkózók, és van, ahol nagyon rosszul érzik magukat együtt. Nemcsak a szép tájak meg a madarak miatt volt tehát mindez tanulságos. A madarakról jut eszembe a daruvonulás a Hortobágyon. Nagy Imre gulyás odaadta a darutollát. Eltettem, kitüntetésnek veszem, mert tényleg jó szívvvel adta, megtisztelte az elnököt – bár szerintem bármely elnököt ugyanígy megtisztelt volna. De úgy éreztem, hogy komolyan gondolja.

Kovács: A Duna Kör által kiobbantott klasszikus régiós környezeti konfliktusunk, a Bős-Nagymarosi Vízlépcső Projekt a mai napig sem jutott teljesen nyugvópontra. Ebben sikerült valamelyest előrelépni?

SL: Azt a „gonoszágot” azért elkövettem még alkotmánybírósági elnökként, hogy amikor a cseh és a szlovák alkotmánybírók jöttek hozzánk, akkor mindig felvittem őket a visegrádi hegy tetejére, mint a sátán, s mutattam nekik: na, ez az a hely, ahol sohasem lesz gát. Ezt nem tudtam megállni. Mostanában gyakran tapasztalom, hogy mintegy bezárul a kör, s az ember visszatér olyan helyekre, vagy sor kerül olyan találkozásokra, amelyek évtizedekkel korábbi eseményekkel kapcsolatosak. A nemzeti parki látogatáson újra jártam a Szigetközben. Megcsónakáztattak – és amit láttam, az egy számomra nagyon ambivalens alkalmazkodás a létrejött helyzethez. Nem mutatnak kiszáradt, repedezett mellékágot; duzzasztott vizeken motorcsónakáztunk, körben mindenütt telepített hibrid nyárfák – vagyis egy nagy üzlet. Más vonatkozásban is anyagi ügyek kerültek elő. Láttam, hogy nem tudom áttekinteni a teljes rendszert. A *Kisalföld* újság is megkeresett, hogy csatlakozzak bizonyos önkormányzatok mozgalomához. A műtárgy stb. engedélyezése mögött eléggé egyértelműen látszott a gazdasági érdek, például melyik polgármester, a falu vagy a kft-je (és nem a másikké) tud kishajózási üzletágot működtetni, hová kerülhet kikötő stb. S mindezen zajló „élet” ellentétéként, ha kiszálltunk a töltés pereméig érő vízen úszó csónakból, és lenéztünk a másik oldalon, óriási mélységben ott volt az Öreg-Duna medre, beerdősödve, alig valami vízzel. Nem is jó gondolni arra, mi lenne egy jeges árvíz esetén. Mindenütt kibukkant az ökológiai érdek és a közvetlen gazdasági érdek ellentéte.

Kovács: Ezek szerint voltak konfliktusok is a nemzeti parki látogatások során?

SL: Voltak, és többnyire eredmény nélkül. Az országjárások kapcsán például hiába beszéltem a Harsányi-hegy tetején – ott indult az egyik legkorábbi mozgalom a Szársomlyó megmentésére, a hegy elbányászása ellen. A kőbánya azóta is vidáman működik, hiszen a beremendi cementgyárnak kell a mészkő. Büszkén mutogatták, hogy milyen kíméletesen bányásznak, és még játszóteret is építettek a rekultivált lejtőn a falunak. Nem tettem mást, mint ismételtettem, hogy hiszen félbe van vágva a hegy! Nem nagy eredmény elrontani a bányáigazgatók hangulatát. Ugyanígy esett a dolog az atomhulladék-tárolónál Bataapátiban. Odahívtam Illés Zoltánt, aki egyből elkezdett „örjöngeni”, hogy itt repedések vannak stb. A nemzeti parki látogatások-

nál tehát, ahol lehetett, kellemetlenkedtem az ellenérdekelt gazdaságnak. Sajtója azonban csak a pécsi hőerőművel kapcsolatos nyilatkozatomnak lett. Ott ugyanis elégetik a Mecsek tarvágott rönkfáit, és felveszik a megújuló energiára járó támogatást is. Több nyilatkozatban cáfoltak. Idén, a zengői csata tízéves évfordulóján tartott túrán a helyiek felháborodva emlegették, hogy ez tovább folyik.

Kovász: Nem is lesz akkor ezeknek a látogatásoknak valamilyen maradandó, kézzelfogható eredménye?

SL: Kiváló emberekkel ismerkedtem meg a nemzeti parkokban, ennek örülök. Ezek őszinte pillanatok voltak. A parklátogatások során az volt az alapelvem, hogy „tájak és emberek”, amit komolyan is vettem. Minden egykori elnök rendelkezik egy olyan pénzkerettel, amit jótékony, nem politikai célokra költhet. Ebből szerződtem egy könyvre. Lóránt Attila fotóst bíztam meg, aki a nemzetközi természetfotózásban abszolút az élvonalban van, kötetei vannak az Andokról, Brazíliáról, Kongóról. Hároméves szerződést kötöttünk arra, hogy végigjárja az összes nemzeti parkot, de nem olyan képek készítésére, hogy kinéz a szarvas vagy a kanalas gém stb. a nádasból, hanem annak bemutatására, hogy miként él ez a teljes rendszer. Legyenek képek az ottani emberekről – azokról, akik őrzik a parkot és együtt élnek a természettel, és azokról is, akik ellenkezve élnek együtt és zúgolódnak a nemzeti parki terület kötöttségei miatt.

Kovász: Beszéljünk akkor a Zengőről és a hozzá kapcsolódó Tubesről is, ami a Visegrádnál meg nem épült gát mellett a másik nagy magyarországi környezetvédelmi sikertörténet.

SL: A Zengő-ügy sikeres volt, és egyben a legszebb mozgalom. Itt valóban a helybeliek, a hosszúhetényiek és pécsváradiak védték az ő hegyüket. Bár a hadügyminisztérium itt is megpróbálta megvásárolni a jóindulatot (mint ez sikerült Bábaapátiban). Itt azonban hiába építettek uszodát, az emberek tiltakoztak. 2004/2005 telén addig kellett kihúzni, akadályozni a tervezett úton a fakitermelést, amíg be nem jön a favágási tilalom. Meglátogattuk a Zengőn a tiltakozókat Lenkovich Barnabással, aki akkoriban ombudsman volt. Iszonyú hideg volt, nagy hó, megtapasztaltuk, hogy ilyen körülmények között a tiltakozás nagyon kemény dolog. Egy esőházban éjszakáztak, amit benejlőnőztak, hogy ne fújjon keresztül mínusz húsz fokban a szél. Ott voltak a *Greenpeace*-esek, akik még a jég hátán is jól megélnek, ők nagy segítséget jelentettek. Hoztak felszerelést, hálósákokat, minden szükségeset, és persze harci tanácsokat. Meglett, komoly emberek voltak ott a falvakból, nemcsak fiatalok, negyvenes-ötvenes férfiak, akik el-

tökélték, hogy a Zengőnket most megvédjük – s jártak fel az asszonyok, vitték fel az ennivalót, pálinkát, teát. Az emberek kitartottak. Éjszaka kihuzigálták a kitűzéseket, a csúcson odakötözték magukat a fákhöz, s nem tudta a közeg, hogy mit csináljon. Végül sikerült egy évet nyerni. Amint elnök lettem, rögtön meg is ígértem, hogy megyünk a Zengőre. Ennek a mozgalomnak komoly dokumentációja van, s egy nagyon szép kép bekerült az elnöki könyvembe is.

Kovács: A beszédgyűjteménybe?

SL: Igen, igen. Abban van az a kép, amikor 2005 szeptemberében sokszázas tömeg élén megyünk fel a feleségemmel az úton, és a hosszúhetényi Herbert Tamás vidáman mesél. Nagyon szép volt, egy-egy ilyen pillanat megmarad az ember életében. Amikor kiszálltunk az autóból Pécsváradon, kaptunk egy-egy botot. Azóta is azzal járunk kirándulni, a Zengő-bottal. Rengeteg botot kaptam máshol, a kamrában vannak, de ezt használom, ezt szeretem. Bodzafa bot, tehát pehelysúlyú, de erős és nagyon jól kézre áll. Zseniális bot. Egyébként még most is sok piszkolódásban, kommentben felbukkan, hogy a köztársasági elnök a főparancsnok, hogyan is tiltakozhatott a NATO-kötelezettség ellen. De nem a radar ellen léptem fel, hanem az ellen, hogy fokozottan védett helyre telepítik, holott volna alternatíva. Magam is meglepődtem, hogy mennyire hatott ez a demonstráció. Utána rögtön eljött Gyurcsány Ferenc, akkori miniszterelnök és Szekeres Imre hadügyminiszter, tárgyalni arról, hogy hol legyen a radar, hiszen nem akartak nyílt konfliktust a köztársasági elnök és a kormány között. Végül abban maradtunk, hogy nem a Zengőn, és nem védett területen – viszont ha ők lemondanak az eredeti tervről, ennek fejében én nyilvánosan ebben az ügyben többé nem lépek fel. De ha szó sem lehet a Zengőről, akkor hova máshova? Nekem teljesen mindegy, de oda nem. Aztán egyszer csak azzal jöttek, hogy a Tubesre. A Tubes ott van Pécs fölött, mintha Budapesten a János-hegyre akarnának radart. De a Tubes roncsolt terület, ahol mindig is voltak póznák, lehallgatók, különböző vas szerkezetek, makadámút visz fel stb. Nagyon sajnálom, hogy a pécsi tiltakozásban nem vehettem részt, de kötött a szavam, hogy a Zengő megmenekülése fejében a radar-ügyben nem szólok meg többé. Ezt akkor nem mondhattam el a pécsieknek, és nagy teher volt éreznem, hogy csalódtak bennem. Csak idén, a Zengő-túra végén, amikor a hosszúhetényiek – még mindig, tíz év múlva is! – őszinte örömmel ünnepeltek, és előjött a pécsiek keserősége, csak most mondtam el végre, hogy is volt ez akkor. Nagyon jó, hogy még ezt is sikerült tisztáznunk. Végül a Fidesz sem vállalta a Tubest, és maradt a radar Medinán.

Kovász: Ez a példa is jól mutatja, de a környezet- és természetvédelemben amúgy is sokszor fölmerül, hogy mennyire fontos a társadalmi részvétel.

SL: A társadalmi részvétel egyik oldala, azaz hogy miként lehet ennek kifejezést adni, jogászként témám is volt. Nemcsak olyan ismert dolgok tartoznak ide, mint a populáris akció, hanem a népszavazásról szóló alkotmánybírósági ítélet is. Rendkívül fontos volt tisztázni a közvetlen demokrácia és a képviseleti demokrácia viszonyát. Főszabályként a parlament gyakorolja a hatalmat. De ha egy kötelezően elrendelendő népszavazás tárgyában benyújtották az elrendeléshez szükséges számú aláírást, ettől kezdve a közvetlen hatalomgyakorlás a képviseleti fölé kerül, azaz a parlament többé nem akadályozhatja a népszavazási folyamatot. Ez nagyon fontos ítélet volt 1997-ben, s az alkotmánybírósági aktivizmus egyik nagy ítélete. Egy folyó ügyben, ez volt a NATO-népszavazás, nemcsak törvényt semmisített meg az Alkotmánybíróság, hanem részletesen előírta, hogyan kell továbbvinni a folyamatot. Ez messze túlment azon, amit egy alkotmánybíróság tehetne normális körülmények között. Az Alkotmánybíróság messze-menő aktivizmusának az volt a kulcsa, hogy nem külföldi ítéleteket és megoldásokat másoltunk. Sokkal inkább élt bennem egy általános, talán fogalmilag homályos, de nagyon erősen érzett elképzelés arról, hogy mi is egy alkotmánybíróság hivatása, mikor tölti be valódi feladatát. Ehhez kellett azután a technikát kitalálni.

*Kovász: Homályosan érzett elképzelés?
Ez azért elég nehezen megfogható.*

SL: A gondolkodásmódom asszociatív, nem vagyok rendszeres gondolkodó. Ennek van negatív oldala, de ugyanakkor nagyon távoli képzettársításokat tesz lehetővé. Nem vagyok tehát rendszeres gondolkodó, sokszor éppen az tölt el örömmel, hogy mi minden érkezik a különféle területekről, s ezek olykor nagyon érdekes képekké állnak össze. Nem is törekszem arra, hogy ezeket gondolatilag rendbe tegyem és megfogalmazzam. Ez nem káosz, én mindezt inkább egyfajta esztétikai egységnek érzem, megvan tehát a maga harmóniája. Ehhez viszont bármely területről szívesen fogadok impulzusokat. Köztársasági elnökként például dühített, hogy semmire sincs időm, és ezért szinte leépülök, nem olvasok eleget. Elkezdtem hát módszeresen felírni, hogy miket olvasok. De csak akkor, ha rendszeresen elolvasom a könyvet, az elejétől a végéig, s nem csak úgy, hogy belenézek. Váratlanul ért, hogy egészen szép lista állt össze, amit azóta is vezetek. Magam is sokszor meglepődöm, hogy milyen átmeneti súlypontok alakulnak ki egy-egy távoli téma körül, aztán eltűnnek. De

ahogy öregszem, annál kevésbé merek bármit is közvetlenül felhasználni, egyre kevésbé merészelek szólni más szakterületekről, amilyen például a fenntarthatóság. Sokat olvasok ilyen témájú anyagokat is, örülök nekik, s eközben a világképem is állandóan formálódik, de őrizkedem attól, hogy hozzáértőként tűnjek fel. S ezek a képzettársítások nem csak a (szak)irodalom területén működnek. Voltak korszakok, amikor mintegy kiszabadultunk a feleséggel itthonról, bejártuk a világ nagy múzeumait. Ezek is sokkal összetettebb élmények voltak, mintsem hogy láttuk a nagy képeket. Szeretek a múzeumban először csak sétálgatni, hagyom, hogy szállingózzanak a képek. Mostanában pedig sok zenei élményünk van. Bár az élő zenét semmi nem pótolja (sokáig sznobként idézgettem Bartókot, aki a hanglemezt konzervzenének nevezte), most mégis a *Mezzo* áldását élvezzük. Sokáig nem volt tévénk. A gyerekeknek most sincsen, az unokák hozzánk jönnek meccset, régebben mesét nézni. Az egyetlen, amit mi nézünk, az a *Mezzo* (francia, klasszikus zenei televíziós csatorna – *A szerk.*). Ajándék, hogy az ember hozzájut a nagy hangversenyekhez, nagy operaelőadásokhoz. Ha két év múlva adják le, éppolyan jó. Ez is olyan, mint a kései aratás, minden kezd összeállni. Az ember hetvenéves korára eljut oda, hogy örömben él, mert összeáll a világ. Ebbe beletartozik az az öröm is, hogy még mindig megvan nekem az a Jávoroka–Csapody, amit a nagymamámtól kaptam 1950-ben (*Erdő-mező virágai* – *A szerk.*), amibe most is sokszor belenézek, hogy tényleg azt a virágot láttam-e. Hála Istennek még mindig járok az erdőbe, tíz perc alatt kint vagyok otthonról, és ugye ott a botom, a Zengő-bot. Elmegyek, mondjuk, Nagykovácsiba a Svábhegyről, elég hosszú út, és busszal jövök vissza.

Kovács: Azért a társadalmi részvétel esetében – amihez jól köthető a helyi politika, a „vegyük kezünkbe a sorsunkat” szlogen stb. – nem feltétlenül elégedhetünk meg csupán „homályosan érzett elképzelésekkel”.

SL: Valóban, akad egy fontos korrektívum itt, ami jogilag mindig is érvényesült a társadalmi részvételnél, és pedig hogy a részvételnek informálnak kell lennie. Ezt nagy tanulságként magamra is vonatkoztatom, ugyanis sokszor megmutatkozott a saját tudatlanságom is a zöld ügyekben. Minimális információval vettem részt ezekben a dolgokban, de legalább minimális tájékozottságom azért volt, ezt fönntartom. Viszont nem minden ügy bonyolult. A „homályos elképzelésekhez” pedig igenis hozzátartoznak az érzelmek. Például a hazaszeretet, amely a Bős-Nagymaros tiltakozásban sokakat megmozgatót, akik nem részletezték a csúcsra járatás hatásait és a csápos kutakat. Vagy a Zengőn a szűkebb haza mélyen átérzett szeretete.

Már utaltam rá, hogy Paks ügye jóval összetettebb. Itt azonban a meggondolásra alkalmas szakmai ellenérvek nem jutnak el a széles közönséghez, szándékosan néhány igénytelen (és például az áram olcsóságát illetően nem is igaz) érvet forgalmaz csak a médiumok többsége. A társadalmi vitának sok témával kellene foglalkoznia, például a megújuló jelen helyzetével a világban és Európában, az energiahatékonysággal, stratégiai kérdésekkel. Ehhez idő és a vita gondos megtervezése és korrekt lefolytatása volna szükséges. Ami azonban a miniszterelnökségre korlátozott titkos előkészítésből, az elegendő információ nélkül az országgyűlésre hárított döntésből, az alig néhány képviselő jelenlétében lefolyt úgynevezett vitából, s végül az érdemi adatok tíz évre való titkosításából kibontakozik, az nem más, mint a hatalomgyakorlás hitelességi válsága. Éppen a kormányzásnak ebben a hitelességi válságában a szakmai és állampolgári önbecsülés dolga, hogy folyjon érdemi eszmecsere, hangozzanak el valódi érvek kölcsönös tisztelettel és nyitottsággal. Talán lesz még mód erre is, hiszen a folyamat hosszú, és még a legelején tartunk.

Kovász: A kis közösségekben talán eleve nagyobb az esély az informált részvételre.

SL: Igen, vonatkoztathatjuk a hitelességet kis közösségekre is, egy falura is akár. Például számít, hogy milyen a polgármester, kik a hangadók, mit tudnak tenni a közösségben. Kire hallgatnak az emberek? Pénzzel veszi-e az illető a figyelmet, vagy egyébként is figyelemre méltó? Mit követelnek? A nemzeti parki utakon tapasztaltam, és egyébként is hiszem, hogy a tanítók szava, vagy egy iskolaigazgató fontos lehet. Még elnökségem idején állítottam fel a Bölcsék Tanácsát, s egyik témánk éppen az iskolaügy volt. Az iskola, mint ellentársadalom. Az erről készült könyvet (*Szárny és teher – A szerk.*) sokan olvasták az interneten is, szülők és tanárok. Nem lett belőle semmi, noha a munkacsoportokban a jelenlegi oktatásügy vezetői is dolgoztak (akkor persze még pozíció nélkül). Mégsem vagyok pesszimista. Például egy ökológiai konferencián odajött hozzám egy fiatal ember, és azt mondta, hogy földrajztanár akar lenni, mert olvasott tőlem ebben a témában, s az nagy hatást gyakorolt rá. Ez komoly figyelmeztetés, hogy mekkora a felelőssége az embernek; bármit mondok, azt komolyan veszik. Az informáltság tehát nagyon fontos, a részvételnek csak akkor van értelme, ha nem manipulatív, és megvan a szabad döntés lehetősége.

*Készítette Pataki György
és Takács-Sánta András
(2012. december és 2014. március)
Szerkesztette Kocsis Tamás*

SZEMELVÉNYEK SÓLYOM LÁSZLÓ PUBLIKÁCIÓIBÓL

Sólyom L. (2014): *Normahierarchia az alkotmányban*; Székfoglaló előadás, Magyar Tudományos Akadémia

Sólyom L. (2013): *A rendszerváltás becsülete az ország becsülete is*; Heti Válasz, 2014. január 9, 25–26.

Sólyom L. (2013): *Az Alkotmánybíróság többé nem az alkotmányvédelem legfőbb szerve*; Sólyom László volt köztársasági elnökkel Kovács Kriszta beszélget. In. *Fundamentum*, 2013/1, 19–30.

Sólyom L. (2011): *Worte des Hörers*; In. M. Stolleis (szerk.): *Herzkammern der Republik. Die Deutschen und das Bundesverfassungsgericht München*, 2011, 224–238.

Sólyom L. (2010): *Egy elnökség lenyomata – Válogatott beszédek és interjúk*; Századvég, Budapest

Sólyom L. (2004): *Pártok és érdekszervezetek az Alkotmányban*; Rejtjel Kiadó, Budapest

Sólyom L. (2003): *The Role of Constitutional Courts in the Transition to Democracy, with special reference to Hungary*; *International Sociology* 18 (1), 137–165.

Sólyom L. (2002): *A jövő nemzedékek jogai és ezek képvisellete a jelenben*; In: Jávör B. (szerk.): *A jövő nemzedékek jogai*; Védegylet, Budapest, 2000, 37–46.; utánközölve: *Acta Juridica Hungarica* 43 (1–2), 135–143.

Sólyom L. – Bitskey B. (szerk.) (2002): *Az alkotmánybíráskodás tizedik évfordulójára*; In. *Tíz éves az Alkotmánybíróság*; Tudományos-szakmai konferencia, Budapest, 2000. január, 21–45.

Sólyom L. (2002): *Alkotmányértelmezés az új alkotmánybíróságok gyakorlatában*; In. *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián 2001; Társadalomtudományok*, MTA Budapest, é. n. 451–472. változata: *Fundamentum*, 2002 (2), 18–28.

Sólyom L. (2001): *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*; Osiris, Budapest

Sólyom L. (2001): *Az ombudsman „alapjogi bíráskodása” és „normakontrollja”*; In. *Az odaátra nyíló ajtó. The Door Onto the Other Side*; Adatvédelmi Biztos Irodája, Budapest, 77–96. utánközölve: *Fundamentum*, 2001 (2), 14–23.

Sólyom L. – Brunner G. (szerk.) (2000): *Constitutional Judiciary in a New Democracy: The Hungarian Constitutional Court*, The University of Michigan Press, Ann Arbor

Sólyom L. – Brunner G. (szerk.) (1995): *Verfassungsgerichtsbarkeit in Ungarn: Analysen und Entscheidungssammlung 1990–1993*; Nomos, Baden-Baden

Sólyom L. (1988): *Egy új szabadságjog: az információszabadság*; Valóság, 1988/9: 14–34.

Sólyom L. – Szabó M. (szerk.) (1988): *A Zöld Hullám. Olvasókönyv a környezetvédelmi társadalmi mozgalmakról*; ELTE, Budapest

Sólyom L. (1985): *Mit szabad és mit nem? Capriccio polgári jogi témákra*; Valóság, 1985/8, 12–24.

Sólyom L. (1985): *A társadalom részvétele a környezetvédelemben*; Medvetánc, 1985/4–1986/1, 217–242.

Sólyom L. (1984): *Die Persönlichkeitsrechte: Eine vergleichend-historische Studie über ihre Grundlagen*; Akadémiai Kiadó – Carl Heymanns Verlag, Budapest, Köln

Sólyom L. (1983): *A személyiségi jogok elmélete*; Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest

Sólyom L. (1980): *The Decline of Civil Law Liability, Sijthoff and Noordhoff, Alphen aan den Rijn*; Akadémiai Kiadó, Budapest

Sólyom L. (1980): *Környezetvédelem és polgári jog*; Akadémiai Kiadó, Budapest

Sólyom L. (1977): *A polgári jogi felelősség hanyatlása*; Akadémiai Kiadó, Budapest